

Gönderim Tarihi: 17.03.2023

Kabul Tarihi: 02.05.2023

OSMANLI TÜRKİYESİNDE ARKEOLOJİ TURİZMİ

Archaeological Tourism in Ottoman Türkiye

Abdullah Kasım SONKAYA

Dr. Arkeolog, Kültür ve Turizm Bakanlığı Ankara
kasim.sonkaya@ktb.gov.tr

ORCID ID: 0000-0001-5271-7722

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Arkeoloji ile turizmin kesiştiği noktada disiplinlerarası bir alan olarak arkeoloji turizmi (arkeoturizm) doğmuştur. Arkeolojik miras bakımından son derece zengin bir birikime sahip olan Anadolu, Osmanlı Dönemi'nde Batılı seyahatseverlerin en fazla ilgi duyduğu bölgelerin başında gelmiştir. Avrupalıların Osmanlı topraklarındaki arkeolojik alanlara artan ilgisi 19. yüzyılda payitahtın arkeoloji turizmi alanında bazı düzenlemeler yapmasını gerektirmiştir.

Bu çalışmada Osmanlı Türkiye'sinde başlayan sistematik arkeoloji turizmi çalışmalarının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Demir yollarının inşaa edilmesi, müzeler kurulması, arkeolojik kazılar yapılması, arkeoloji ve turizm konusunda yasal düzenlemeler, yayınlar ve tanıtım faaliyetleri arkeoloji turizmi kapsamındaki bu girişimlerden bazılarını oluşturur.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Turizm, Müze, Ören Yeri, Osmanlı

Abstract

Archaeological tourism (archaeoturizm) has emerged as an interdisciplinary field at the intersection of archaeology and tourism. Anatolia, which has an extremely rich accumulation in terms of archaeological heritage, was one of the regions that Western travelers were most interested in during the Ottoman Period. The increasing interest of the Europeans in the archaeological sites in the Ottoman lands necessitated the capital to make some arrangements in the field of archaeology tourism in the 19th century.

In this study, it is aimed to determine the systematic archaeological tourism initiatives that started in Ottoman Türkiye. The construction of railways, establishment of museums, archaeological excavations, legal regulations on archeology and tourism, publications and promotional activities are some of the initiatives within the scope of archaeological tourism.

Keywords: Archaeology, Tourism, Museum, Site, Ottoman

1. GİRİŞ

Arkeoloji biliminin disiplinlerarası özelliklerinden biri turizm bağlamında ortaya çıkmaktadır. Disiplinin turizmle temas ettiği noktalarda beliren ve arkeoloji turizmi (arkeoturizm) kavramıyla tanımlanan (de Godoy, 2012, 144 vd; Srivastava 2015; 31 vd) bu alanın toplumun kültürel miras bilincinden refah düzeyine değin maddi ve manevi pek çok konuyu ilgilendirmesi bu hususta yapılacak çalışmaların çok yönlü önemini ortaya koymaktadır. Bu çalışmalar Türkiye gibi hem zengin arkeolojik mirası hem

de doğal turizm değerleri bakımından dünyadaki öncü ülkeler için özellikle önem arz etmektedir.

Asırlarca Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan Anadolu, Mezopotamya, Mısır, Yunan ve Roma uygarlıklarına ait kalıntılar Rönesans ile birlikte, 15. yüzyıldan itibaren Avrupalıların ilgisini çekmeye başlamış (Kutlu Dilbaz, 2018: 143), 19. yüzyılda ulaşım olanaklarının artmasıyla başta Avrupalılar olmak üzere Batılı turistlerin ana güzergâhlarını buralardaki arkeolojik alanlar oluşturmuştur. Avrupalıların bu mekânlara sürekli artan ilgisi Osmanlı coğrafyasında arkeoloji turizminin gelişmesini sağlamış, bu durum devlet tarafından koruma ve değerlendirmeye yönelik çalışmalar başlatılmasında etkili olmuştur (Kutlu Dilbaz, 2018: 13; Ünar, 2019: 68).

Arkeoloji turizmi bilincinin Avrupa toplumları için “gezi çağı” olarak da adlandırılan 19. yüzyılda (Önal, 2023: 75) oluşmaya başlamış olması anılan döneme ilişkin gelişmelerin incelenmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Literatürde bu dönemin arkeoloji ve turizm faaliyetlerine ilişkin birbirinden bağımsız ve müstakil bazı çalışmalar mevcuttur (örn. Sezer, 2003; Kutlu, 2010; 2016; Çelik, 2016; Çetin, 2018; Yılmaz, 2021). Disiplinlerarası yeni bir alan olarak gelişen arkeoloji turizmi konusunda anılan döneme ilişkin bilgilere ise doğrudan bu konuda yapılmış çalışma bulunmadığından ancak farklı kaynakların satır aralarında rastlanabilmektedir. Söz konusu durum dikkate alınarak hazırlanan bu çalışmada Osmanlı Dönemi’nde Türkiye’de arkeoloji ve turizm konusunda yaşanan gelişmeler arkeoloji turizmi perspektifinden ele alınmış, bununla arkeoloji turizminin özellikle 19. yüzyıldaki gelişiminde etkili olmuş süreçlerin ortaya konulması ve bu süreçleri başlatan temel etkenlerin incelenmesi amaçlanmıştır.

2. OSMANLI TÜRKİYESİNDE ARKEOLOJİ TURİZMİ

Türkiye’de arkeoloji turizmi hareketlerinin başlangıcı fiilî olarak antikçağa kadar götürülebilmekle beraber devlet düzeyinde bilinçli planlama girişimleri Osmanlı Dönemi’ne uzanır. 15. yüzyıldan bu yana seyyahlar tarafından Anadolu’ya daha çok bireysel veya amatör olarak nitelendirilebilecek ziyaretler gerçekleştirilmiş (Kutlu Dilbaz, 2018: 143); ancak planlı turizm hareketi kapsamında değerlendirilebilecek sistematik geziler 19. yüzyıla birlikte ortaya çıkmıştır. Avrupa’da klasiklere Rönesans ile artan ilgi Osmanlı elitleri arasında 18. yüzyılın sonlarında Batı Avrupa’yla ilişkilerin yoğunlaşmasıyla başlamış, özellikle Fransa’da eğitim gören entelektüellerin etkisiyle gelişmiştir. 19. yüzyılda Avrupalı ve

Amerikalı arkeoloji meraklılarının ilgisi başta Anadolu olmak üzere Osmanlı topraklarına yöneliktir (Kutlu Dıbaz, 2018: 31). Topraklarındaki Yunan ve Roma eserlerinin Batı için taşıdığı önemin farkına varan Osmanlı, yüzyıllardır yabancı gördüğü bu mirasa yaklaşımını 19. yüzyılda değiştirmiş; bu dönemden itibaren daha bilinçli ve faydacı bir bakış açısını benimsemiştir (Kutlu Dıbaz, 2016: 89-91).

Zira söz konusu eserlere gereken ihtimamı Osmanlı'nın göstermediği durumlarda Batılıların yaklaşımları çağdaş kültürel miras anlayışı çerçevesinde olmamış; Batılılar, Osmanlı topraklarındaki arkeolojik eserleri her fırsatta yerlerinden söküp izinli veya izinsiz ülkelerine taşımıştır. G. Karo'nun Bodrum Kalesi'nde izinsiz hafriyat girişimi (CBDA, BOA, DH, EUM, SSM, 33/23, 1-3), Ch. R. Cockerell'in Aegina heykellerini kaçırmaması, L. Elgin'in Parthenon mermerlerini götürmesi, II. Mahmud'un Fransız Kralı Louis-Philippe'ye Assos'tan bir grup kabartmayı hediye etmesi gibi farklı şekillerde cereyan eden olaylar dönem için sık sık tekrar eden bir rutin hâline gelmiştir (Ünar, 2019: 68-69; Shaw, 2020: 78-80, 86-100). Troia, Bergama, Milet, Efes, Magnesia, Halikarnassos ve Xanthos başta olmak üzere Anadolu'nun birçok kentinin uğradığı bu akıbeti en iyi açıklayan cümleler, Fransa'nın İstanbul Elçisi Kont Ch. Gouffier'in o dönemde Osmanlı toprağı olan Atina'da görevlendirdiği temsilcisine 1784 yılında yolladığı talimatta yer almıştır: "Alabildiğin her şeyi al. Atina ve civarında gizlice alabileceğin her şeyi çekinmeden al. İşe yarasın yaramasın hiçbir şey bırakma" (Shaw, 2021: 78).

Bu durumun farkına 19. yüzyılda varabilen Osmanlı yönetimi yasal düzenlemelerle arkeolojik eserleri korumayı amaçlamış, aynı zamanda değerlendirme çalışmalarında bulunmuştur. Bu kapsamda demir yollarının inşa edilmesi, turizm altyapısındaki gelişmeler, uluslararası sergilere katılım, müzeler kurulması, arkeolojik alanların kazılması ve yayınlar yapılması gibi girişimler arkeoloji turizminin temelini oluşturmuştur.

2.1. Demir Yollarının İnşası

Osmanlı Devleti'nde ilkin askerî, siyasi ve ekonomik amaçlarla ve Batılı devletlerin teşvikiyle (Tamçelik, 2000: 489) ortaya çıkan demir yolları aynı zamanda arkeolojik mekânlara yakın güzergâhları takip etmiştir (Shaw, 2020: 180 vd.). 19. yüzyıl Avrupa'sında yaşanan siyasi ve askerî gelişmelerde oldukça belirleyici olan demir yolları ilk olarak 1830'da İngiltere'de faaliyete geçmiş (Tamçelik, 2000: 485), yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı topraklarında da inşa edilmeye başlanmıştır (Jastrow, 1917: 13 vd. 31 vd.). Avrupa ile Osmanlı topraklarını birbirine bağlayan ilk demir

yolu ise 1883 yılında inşa edilmiştir (Yılmaz, 2021: 1150).

1830'larda projelendirilen Osmanlı topraklarındaki demir yollarının yapımına yüzyılın ortalarında başlanmış, 1914 yılına gelindiğinde demir yolu ağının uzunluğu 12 bin kilometreyi aşmıştır. Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesinin ardından bu yolların sadece 4 bin kilometresi Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalmıştır (Tamçelik, 2000: 487-488).

İmparatorluk sınırları içerisinde inşa edilen ilk demir yolları, belirli çıkarları doğrultusunda İngiltere tarafından finanse edilen ve çalışmaları 1857'de başlatılan 130 km'lik İzmir-Aydın hattı ve yapımına 1864 yılında başlanan İzmir-Kasaba (Turgutlu) hattıdır (Jastrow, 1917: 87; Tamçelik, 2000: 500-502).

Demir yolları arkeolojik bakımdan değerlendirildiğinde, ilk etapta antik kentlerin yağmalanıp pek çok eserin kaçırılmasını kolaylaştırıcı bir araç olarak olumsuz olaylarla hatırlanmaktadır (Jastrow, 1917: 82 vd.). Bağdat demir yolu projesinde, yolun geçeceği güzergâhın mülkiyetinin ve bu hat boyunca uzanan 20 km genişlikteki alanda arkeolojik kalıntılar da dâhil olmak üzere yer altı zenginliklerine yönelik kazı yapma hakkının yüklenici Alman şirkete ait olması bu gerçeğin bir göstergesidir (Tamçelik, 2000: 505). Bununla birlikte demir yolları ulaşımı kolaylaştırıp yollarda geçen zamanı kısaltarak arkeoloji temelli turizmin gelişiminde önemli bir süreci de başlatmıştır (Murray, 1900: 6 vd; Shaw, 2020: 184). 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Osmanlı topraklarına yayılmış olan demir yolları arkeolojiye ilgi duyan Avrupalı seyyah ve araştırmacıların uzak bölgelere ulaşımını kolaylaştırmıştır (Shaw, 2020: 181).

2.2. Turizmdeki Gelişmeler ve Uluslararası Sergiler

Yabancıların Osmanlı topraklarındaki arkeolojik eserlere bu şekilde yaklaşımları, arkeolojik mirasın korunmasının hayati önemini ortaya çıkarmış, bununla bağlantılı olarak Anadolu ve Trakya'da yapılan seyahatlere ilişkin tedbirlerin genişletilmesini gerektirmiştir. Bir yabancıların Osmanlı topraklarında seyahat edebilmesi için gerekli izinler, "ahitnameler" dikkate alınarak elçiliğinin başvurusu vasıtasıyla verilmiştir. Elçiliğin yazısı ve padişah'tan alınan "yol emri" ile seyahate çıkan kişiler ellerindeki belgeleri geçtikleri yerleşimlerdeki yetkililere göstererek "mürur tezkeresi" almışlardır (Sezer, 2003: 109-110). Seyahat için zorunlu olan mevcut bu yol emri, (CBDA, BOA, A.DVN, Dosya 73, Belge 8) bilimsel araştırma amaçlı seyahatleri (CBDA, BOA, Nr. 180-9-0-0/29-158-4) ve gayrimüslimlerin camilere ziyaret amaçlı girişlerini de (CBDA, BOA, A.DVN. DVE, Dos: 11,

Belge No: 54) kapsamıştır.

Böyle bir ortamda arkeoloji ve turizme ilişkin ilk adımlar birbirine yakın zamanlarda ve fakat bağımsız olarak atılmış, arkeoloji turizmi kapsamına giren ortak amaca yönelik çalışmalar ise tabiatıyla bu alanların birleştiği noktalarda tebarüz etmiştir. Sanayi Devrimi'nin ardından gelen turizm amaçlı çalışmalar (Özdemir, 2011: 87-88) 19. yüzyılın ortalarında yurt dışında çeşitli sergilere katılım ve 1863 yılında İstanbul'da Sergi-i Umumi-i Osmanî'nin düzenlenmesi şeklinde devam etmiştir. Bu vesileyle Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden İstanbul'a gelen turist gruplarının büyük bir kısmı Sergi'nin yanı sıra İstanbul'un tarihî alanlarını ve İzmir'i ziyaret etmiştir. Osmanlı topraklarına gruplar hâlinde gelen ilk turist kafesi olarak görülen (Önsoy, 1983: 233; Çetin, 2018: 2) bu harekette tarihi ve arkeolojik alanların da ziyaret edilmiş olması arkeoloji turizmini geliştirmeye matuf girişimlerin genel turizm ile paralel ilerlediğini göstermektedir. Bu dönemlerde İstanbul'da otel ve misafirhanelere ilişkin konaklama faaliyetlerini düzen ve kontrol altına almak için birtakım mevzuat düzenlemeleri yapılmış (bkz. Çetin, 2018: 3 vd.) Sergi-i Umumi-i Osmanî'nin tertip edildiği 1863 yılında İstanbul'da bir seyahat acentesi kurulmuştur (Yılmaz, 2021: 1150). Turizm faaliyetlerindeki gelişmeler ulaşım ve konaklama başta olmak üzere altyapı çalışmalarına ihtiyacı artırmış, 1841 yılında İstanbul'da Avrupa standartlarındaki ilk otel açılmıştır (Çetin, 2018: 2-3). Kesin olmamakla beraber Pera'daki bu ilk otelin gezi kitaplarında ve gazete ilanlarında yer alan Hôtel d'Angleterre olduğu düşünülmektedir (Yakartepe ve Binan, 2011: 80).

2.3. Arkeoloji ve Müzecilik Faaliyetleri

Yabancıların Osmanlı topraklarına ulaşımını kolaylaştıran demir yollarının arkeolojik kazılarda ve turistik gezilerde etkin rol üstlenmesi çok zaman almamıştır. İngilizlerin başlattığı demir yolu projelerinin bir sonucu olarak ilkin Efes ve Bergama kazıları doğmuştur. O sıralarda Efes kazılarını yürüten J. T. Wood, gezgin/seyyah olarak tanımladığı (o dönemde turist terimi henüz literatürde yerleşik değildir) ziyaretçilerin kenti at ile dolaştığından söz etmekte ve buradaki (amatör) rehberleri oldukça yetersiz ve ilgisiz şeklinde eleştirmektedir (Wood, 1890: 58, 98). İzmir'de turizmin başladığına işaret eden bu gelişmelerden sadece birkaç yıl sonra, önceleri seyahatnamelerde bahis konusu olabilen Efes ve Troia gibi antik kentler gezi rehberlerine de dâhil edilmeye başlanmıştır (Shaw, 2020: 184, dn. 8). Bunlar her ne kadar turizme ilişkin faaliyetler olarak görülebilirse de bu alanda 19. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik gelir elde edilmesi açısından herhangi bir düzenleme dikkati çekmemektedir.

Müze ve ören yerleri başta olmak üzere arkeolojik mekânlara yönelik gerçekleştirilen arkeoloji turizminin seyri en net biçimde bu alanlar çevresindeki gelişmeler ekseninde izlenebilmektedir. Bir diğer deyişle Osmanlı Dönemi'nde arkeoloji turizminin temelinde yatan unsurların başında müzelerin kurulması süreci gelmektedir. Osmanlı Dönemi'nde Ahmet Fethi Paşa'nın Aya İrini'yi Mecma-ı Esliha-i Âtika (Eski Silahlar Koleksiyonu) ve Mecma-ı Âsâr-ı Âtika (Eski Eserler Koleksiyonu) olarak iki bölüm hâlinde düzenlemesi (1846), ilk arkeoloji müzesi kabul edilen bu yapının daha sonra Müze-i Hümâyün'a dönüştürülmesi ve Âsâr-ı Âtika Nizamnamesi adıyla tüzüğünün çıkarılması (1869) bu sürecin öncü çalışmaları olmuştur (Gerçek, 1999: 82-83; Kutlu, 2010, 403 vd; Shaw, 2020: 78 vd). Bu dönemdeki en dikkat çekici girişimlerden biri de Maarif Nezâreti bünyesinde eğitim vermesi düşünülen Âsâr-ı Âtika Mektebi'dir. İlk "Arkeoloji ve Müzecilik Okulu" olarak kabul edilebilecek bu mektep, tüzüğü 3 Şubat 1875 tarihinde Sultan Abdülaziz tarafından onaylanmasına karşın bilinmeyen sebeplerden (muhtemelen dönemin karmaşık siyasi ortamının etkisiyle) açılmamıştır (Gerçek, 1999: 102-104; Çınaroğlu ve Çelik, 2010: 48 vd.).

1880 yılında Aya İrini'deki eserlerin Çinili Köşk'e taşınmasının ardından, 1881 yılında Osman Hamdi Bey Müze-i Humayun'a müdür olarak atanmıştır. Türk müzeciliğinin ve arkeoloji geleneğinin oluşumunda önemli bir yeri olan Osman Hamdi Bey Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi'nin (Güzel Sanatlar Okulu) açılması (1882), Âsâr-ı Âtika Nizamnamesi'nin geliştirilmesi (1884, 1906), Osmanlı topraklarında müze olarak tasarlanmış ilk bina olan İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin (1891-1907) Alexandre Vallaury tarafından inşa edilmesi (Akpolat, 1991: 14, 52-53, Çiz. 45-49; Özkasım ve Ögel, 2005: 101), Müze-i Hümâyün'a arkeolojik kazı bütçesi çıkarılması (1885), buna bağlı olarak İskender Lahdi'nin çıkarıldığı Sayda başta olmak üzere çeşitli yerlerde arkeolojik kazıların yürütülmesi gibi pek çok çalışmaya öncülük etmiştir (Gerçek, 1999: 107 vd; Çınaroğlu ve Çelik, 2010: 48-49; Kutlu, 2010: 410-414, Res. 5, 6; Ünar 2019: 72; Shaw, 2020: 41 vd.).

Arkeoloji ve müzecilik alanlarında Osman Hamdi Bey ve öncesinde yapılan çalışmalar arkeolojik mirası tespit ve korumanın yanında bunların tanıtımına, bir anlamda kültür ve arkeoloji turizmine ilişkin atılmış dolaylı fakat önemli adımlardır. Eserlerin henüz Aya İrini'de sergilendiği yıllarda, 15 Haziran 1872 tarihli bir belgede geçen "Müzeye ait antika ve eski eserleri görmek isteyenlerden yüzer para alınır" ifadesine karşın başlangıçta bu uygulamaya geçilememiştir. Ancak 27 Kasım 1880 tarihli bir belgeden

anlaşıldığına göre Topkapı Sarayı içerisinde bulunan Müze-i Hümayun o gündən sonra her gün açık olup çarşamba günü kadınlara tahsis edilmiş ve giriş ücretleri salı günü 5 kuruş, diğer günler 2,5 kuruş olarak belirlenmiştir. Osman Hamdi Bey 12 Mart 1881 tarihinden itibaren ücretli ve o gün için 2.275 kuruş olan Müze'nin (Çinili Köşk) gelirini müze bahçesinin düzenlenmesi ve İstanbul'da karşılaşılan değerli eserlerin Müze'ye taşınması işlerinde kullanmıştır (Gerçek, 1999: 99-100). Bu noktada eski eserlerin gelir elde etme amacıyla ziyaretçilere açılması, ekonomik bakımdan arkeoloji turizmi faaliyetlerinin müzeler düzeyindeki başlangıcı olarak kabul edilebilir.

Avrupalı turistler trenlerle Osmanlı topraklarındaki arkeolojik merkezlere seyahat ederken bu mekânlardaki arkeolojik eserlerin kopyaları ve taklitleri de Avrupa müzelerine taşınmıştır. 1884 nizamnamesinin on ikinci maddesinde koruma amacıyla, eserlerin resim ve kopyalarının yurt dışına çıkarılması izninin hükme bağlanması çerçevesinde arkeolojik eser ve mekânların kâğıt maketlerinin, alçı dökümlerinin, iki ya da üç boyutlu kopya ve taklitlerinin yapılması Avrupalılarda arkeolojik eserlere sahip olma hevesini kısmen ortadan kaldıran röprodüksiyonlara dayalı yeni bir mülkiyet anlayışını yerleştirmiştir (Shaw, 2020: 186-187). Bu bir yandan Osmanlı topraklarındaki arkeolojik mekânların tanıtımına katkı yaparken diğer yandan “koruyarak tanıtma” bağlamında iki yönlü fayda sağlamaya yöneliktir. Zira röprodüksiyon ve fotoğrafların Avrupa ve Amerika müzelerinde sergilenmesi arkeolojik turlara katılma imkânı olmayan kitlelerin eserleri görebilmesine imkân tanımış, müze ziyaretçilerine arkeolojik miras bağlamında eğitim ve kültürel gelişim olanağı sunmuştur (Shaw, 2020: 188, dn. 13).

Müzelere ilişkin düzenlemelerin ardından 1905 yılında, bu kez ören yerlerine yapılacak ziyaretler de devlet tarafından bazı kurallara bağlanmıştır. Örneğin ören yerlerinde tanıtıcı kitap ve fotoğraf satılan bölümler oluşturulmuş, antik mekâna girmek isteyen rehberlerden yıllık 200 kuruş alınması kararlaştırılmış ve rehberlik edilecek yerler hakkında yapılacak bir sınavla rehberlere diploma verilmesi sağlanmıştır. Bu kurallar gereği ücret alınan turistlere ise gezilecek alanın bir haritası verilmeye başlanmıştır. Bütün bu düzenlemeler, arkeoloji turizminin devlet tarafından kurallara bağlanması şeklinde açıklanmaktadır (Shaw, 2020: 184-185, dn. 9, 10, Res. 13). Söz konusu mevzuat esasen 1872 ve 1880 yıllarına ait yukarıda açıklanan belgelerde geçen ve müzelerde başlatılan açık-kapalı günlerin ve giriş-çıkış saatlerinin belirlenmesi ile ücretlendirmeye ilişkin sistemin mekânsal özellikler dikkate alınarak ören yerlerine uyarlanmış hâlidir. Bu

sayede gelir getirici olması ve ülkenin tanıtımında önemli bir sektöre dönüşmesi bakımından arkeoloji turizmi işleyişinin belirli ölçülerde kontrol altına alınması hedeflenmiştir.

2.4. Seyyahlar ve Tanıtıcı Yayınlar

Arkeoloji turizminin yaygınlaşmasında önemli bir yer tutan seyyahlar ve seyahatnameler özellikle arkeolojik eserlere meraklı kişileri motive etme noktasında etkili olmuştur. Anadolu hakkında yazılmış yabancı ülke kaynaklı eserlerin (Başçıl-Arığ, 2019: 9 vd.) geçmişi antikçağa kadar uzanmakla beraber erken dönemlerde Anadolu'yu gezen seyyahların turizm hareketi sayılabilmenin koşullarından gezip görmeyi temel amaç edinmedikleri anlaşılmaktadır. Genellikle tüccar, elçi, din adamı, misyoner, hacı, asker, ajan ve esir olarak seyahat eden bu kişilerin yazdıklarında kişisel durumları ve motivasyonlarının etkili olduğu kabul edilmektedir (Yüksel, 2012: 35; Yıldırım, 2014: 33-34; Şahin vd. 2014: 194; Şirin, 2016: 11).

18. ve 19. yüzyıllarda kaleme alınmış seyahatnameler sayıca oldukça artmış, bu dönemde Batı'da sömürgeci ve emperyal akımların doruğa ulaşmış olması seyahatnameleri de etkilemiştir. Demir yolları ve buharlı gemiler sayesinde seyahat koşullarının iyileşmesi ve bilimsel disiplinlerin gelişmesiyle Anadolu'yu ziyaret eden eskinin farklı mesleklere sahip seyyah profili yerini başta arkeolog ve tarihçi olmak üzere bilim insanlarına bırakmıştır (Yüksel, 2012, 35; Yılmaz, 2013: 588).

Genel turizm endüstrisiyle birlikte ilerleyen arkeoloji turizmi hareketlerinin gelişmesinde yabancı dillerde yapılan yayınlar önemli bir yer tutmuştur. Seyahat amacıyla hazırlanan tanıtıcı el kitapları ziyaret edilecek destinasyonla ilgili ön bilgi edinmek isteyen kimseler için hayli faydalıdır. 18. yüzyıldan beri faaliyet göstermekte olan "Murray Yayınları"nın 1836'dan itibaren seyahat rehberleri niteliğinde el kitapları basmaya başlaması ve yeni baskılarla güncellenen yayınlar Osmanlı topraklarına seyahat etmeyi planlayan Avrupalılara rehberlik etmeyi amaçlamıştır (Önal, 2023: 75-76). İstanbul, Bursa ve Çanakkale'nin tarihi ve arkeolojik mekânlarını tanıtan, görsellerle desteklenen bu yayınlarda gezilebilecek yerler harita üzerinde gösterilmiş; Ayasofya ve Süleymaniye Camileri ile Çinili Köşk ve Troia antik kenti gibi dönemin popüler mekânlarına ait planlara yer verilmiştir. Söz konusu yayınlarda ayrıca, İngiltere ve Kıta Avrupa'sından Türkiye'ye yolculuğun hangi şehirler üzerinden yapılabileceği, Osmanlı sınırları içerisindeki farklı rotalar için başlangıç noktaları ile güzergâhlar, yolculuk esnasında gerekli olacak belgeler, para birimi, banka şubeleri, Hicrî Takvim, ölçü ve tartı birimleri, bazı sözcüklerin

anlam ve telaffuzları gibi seyahatseverler için önemli konular hakkında bilgiler sunulmuştur (Murray, 1900: 2 vd. 7-10. 28, 31 vd. 118 vd.). Arkeoloji turizminin gelişimine katkı sağlayan bu bilgiler esasen çağdaş rehber kitaplarında karşılaşılan “nasıl gidilir?”, “nerede kalınır?”, “ne yenir?” gibi pratik konu başlıklarına karşılık gelen maddelerdir.

Daha ziyade turistik el kitabı niteliği taşıyan Murray yayınlarının yanı sıra Osmanlı topraklarını ziyaret etmiş pek çok seyyah da Anadolu’ya yönelik önemli eserler vermiş, bunlardan bazıları arkeoloji turizmi bağlamında özellikle öne çıkmıştır. Bu kapsamda F. V. J. Arundell (1834), antik kaynakların bahsettiği eski yerleşimleri keşfetmek ve Yedi Kilise’nin durumunu tespit etmek amacıyla iki ciltlik bir eser yayımlamıştır. Ch. Fellows, Lykia başta olmak üzere Batı Anadolu’nun Lydia, Karia, Pisidia gibi birçok arkeolojik bölgesini incelemiştir (1838); Ch. Texier 1839’da Anadolu’yu coğrafya, tarih ve arkeoloji açısından ve daha geniş bir çerçevede ele alan kapsamlı bir yayın kaleme almıştır (2002). Texier’le aynı yılda R. Walsh İstanbul’un yanı sıra Trakya ve Yedi Kilise’nin bulunduğu kentleri içeren iki ciltlik bir eser yayımlamıştır (1839). Efes’te kazılar yapan J. T. Wood buraya ilişkin eserinde (1890) kent ve Artemis Tapınağı ile ören yerindeki kazı bulgularını konu edinmiştir. Arkeolog, sanat tarihçi ve koleksiyoner F. Sarre çalışmasında (1896) Konya ve çevresi başta olmak üzere daha çok Selçuklu ve İslam Sanatı eserlerinin tanınmasına katkı sağlamıştır. C. Gurlitt ise İstanbul’un tarihi anıtlarını ayrıntılı metinler yerine fotoğraf ve rölemlerle tanıtmaya çalışmış ve bu konuda önemli bir eser ortaya koymuştur (1912). Anadolu’daki arkeolojik eserlerin Batı’da tanınması konusunda faydalı çalışmalar yapmış bu gibi isimlerden bazıları ne yazık ki birçok arkeolojik anıtın yurtdışına kaçırılması olaylarına da karışmış, bu durum kültürel mirasın korunması noktasında süregelen olumsuz çağrışımların kaynağını teşkil etmiştir.

Seyahatnameler ve bilimsel nitelikli eserlerin yanı sıra 19. yüzyılın sonlarında yayımlanan dergilerin de Müze-i Hûmayun’a ve sergilediği eserlere ilişkin özlü ve kapsamlı makaleler içerdiği gözlenmektedir (Çelik, 2016: 85). Bu kapsamda Anadolu’daki doğal ve kültürel değerler ile arkeolojik eserlerin yurt dışında, özellikle Avrupa’da tanıtılmasında etkili olan gezi rehberlerinin kayda değer bir örneği 1891 yılında Viyana’da bastırılmış ve Türkçeye çevrilmiştir (Yılmaz, 2021: 1150-1151). Benzer bir çalışma olarak, 1895 yılında iki Fransız gazeteci tarafından İstanbul’u tanıtmaya yönelik bir gazete çıkarılmasına izin verildiği anlaşılmaktadır (Çetin, 2018: 3).

Gezilecek yerler ve kalınacak süreyle ilgili yapılabilecek programları

ele alan bu tür çalışmaların sonuçları zaman içinde görülmeye başlanmıştır. 1905 yılında aralarında arkeologlar ve zenginlerin bulunduğu 170 kişilik bir İngiliz turist kafilesinin İzmir ve Aydın'daki ören yerlerini ziyaret etmiş olması (Yılmaz, 2021: 1152) Anadolu antik kentlerinin Avrupa'da daha fazla merak uyandırdığının bir göstergesidir. Aynı yıl yapılan arkeoloji turizmi çalışmalardan biri de düzenlenmiş arkeolojik alanların tümünde tanıtıcı kitap ve fotoğraf satılan bölümler oluşturulmasıdır (Shaw, 2020: 185, 187).

2.5. Motivasyon: Dinî ve Kültürel Değerler

Konu Osmanlı Dönemi olduğunda, insanların seyahate teşvik edilmesi ve arkeoloji turizminin gelişmesinde en güçlü motivasyon unsurları arasında yer alan dinî ve kültürel değerlere değinilmesi elzemdir. Zira bu dönemde turizm hareketi eğlenme ve dinlenme odaklı deniz, kum ve güneş anlayışından çok bu değerlere dayalıdır (Sonkaya 2021: 652, 654, 657). Anadolu'nun bu konudaki önemine ilişkin Batı toplumlarında farkındalık oluşturulması kutsal metinlerin yanı sıra bu metinlerden beslenen seyahatnamelerle sağlanmıştır. İnanç unsurları ile arkeolojik bileşenler arasındaki ilişki oldukça karmaşıktır ve geniş kapsamlı çıkarımlara imkân veren bir yapıya sahiptir. Arkeolojik nitelikli mabetler, dinî şahsiyetlerin yaşadığı alanlar ve diğer hac merkezleri belirli din mensupları için kutsal yerler sayıldığından, buralara yapılan seyahatler Osmanlı'da arkeoloji turizminin inanç turizmine paralel gelişiminde önemli rol oynamıştır (Sonkaya, 2021: 660).

19. yüzyılda yabancıların en sık ziyaret ettiği yerler arasında İstanbul, Bursa, Çanakkale ve Troia, İzmir ve Efes ile Yedi Kilise öne çıkmaktadır (Murray, 1900: 1; Önal, 2023: 68). Yalnız Pagan dönemi tapınakları değil, bütün dinî-tarihî alanlar arkeoloji turizmi kapsamında ziyaretlere tabi yerlerdir. Bu çerçevede tapınak, kilise gibi yapılar veya kendilerine kutsiyet atfedilen kimselerin yaşadığı mekânlar arkeolojik miras alanları dâhilindedir (Sonkaya, 2021: 660).

3. SONUÇ

Osmanlı Dönemi'nde Türkiye'de arkeoloji turizminin başlangıcı 19. yüzyılda eski eser koleksiyonları oluşturulması ile kazıların başlatılmasını kapsayan arkeoloji ve müzecilik çalışmalarına, ulaşım olanaklarını artırıp yolculuk süresini kısaltan demir yollarının inşa edilmesine, turizm altyapı çalışmalarına ve Anadolu'yu gezen farklı mesleklerden seyyahların ülkelerinde yayımladıkları eserlere dayanmaktadır. Birbiriyle iç içe ve yaklaşık eş zamanlı geliştiği gözlenen bu hususların yanına motivasyon

unsuru olarak seyahat edenin dinî ve kültürel değerlerini de eklemek gerekmektedir.

Osmanlı'da arkeoloji turizminin gelişmesinde Ahmet Fethi Paşa ve dönemin arkeoloji, sanat ve müzeciliğine dair önemli çalışmalar yapan Osman Hamdi Bey'in gayretleri özellikle dikkati çeker. İstanbul'da başlayan arkeoloji turizmi hareketlerinin ulaşım imkânları ve tanıtıcı nitelikteki yayımların etkisiyle zamanla payitaht dışına, başta İzmir civarı olmak üzere Batı Anadolu'nun ören yeri ve müzelerine yayılması seyahatlerin tam anlamıyla arkeolojik hüviyetini güçlendirmiştir. Bu yayılım büyüyen sektörün kontrol edilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmış ve ekonomik girdiye dönüştürülmesi düşüncesini beraberinde getirmiştir.

Koruma ve değerlendirme anlayışının bir yansıması olan bu durum vesilesiyle 1870 ve 1880'li yıllarda yapılan bazı düzenlemelerle müzelerden, 1905'te yapılan mevzuat çalışmasıyla da ören yerlerinden gelir elde etmeye yönelik planlar yapılmıştır. Bu çerçevede 1881 yılında müze ve ören yeri yıllık geliri olarak 2.275 kuruş gibi cüzi bir rakam kayıtlara geçmiştir. Osman Hamdi Bey'in, bu mütevazı geliri Müze'nin bahçe düzenlemesi ve eserlerin nakil işlerinde kullanması, yani arkeolojik eserlerden elde edilen geliri yine arkeolojik eserlerin korunması ve değerlendirilmesi için harcamış olması arkeoloji ile turizm arasındaki ekonomik döngüye dair dönemin bir mikro modelini ortaya koymuştur. Bu ise arkeolojik eserlerin koruma bilinci çerçevesinde değerlendirilmesi anlayışına dayanan arkeoloji turizminin, temelleri Osmanlı Dönemi'nde, 19. yüzyılda atılıp Cumhuriyet Dönemi'ne tevarüs etmiş bir miras olduğunu gösterir.

4. SUMMARY

One of the interdisciplinary features of the science of archaeology emerges in the context of tourism. The movement that appears at the intersections of the discipline of archaeology with tourism is defined by the concept of archaeological tourism (archaeotourism). The scientific studies in this field, which concern many material and spiritual issues from the cultural heritage awareness to the welfare level of the society, are of multi-dimensional importance. Based on this notion, this study deals with the systematic emergence and development of archaeological tourism in Ottoman Türkiye.

Although the beginning of archaeological tourism movements in Türkiye can be traced back to antiquity, conscious planning initiatives at the state level date back to the Ottoman Period. Since the 15th century, travelers have made visits to Anatolia that can be described as individual or amateur

but systematic trips considered within the scope of planned tourism movement have emerged with the 19th century.

The beginning of archaeological tourism in Türkiye in the Ottoman Period is based on some initiatives carried out in the 19th century. Among these, the prominent topics are the construction of railways increasing transportation opportunities and shortening travel time, the archaeology and museology studies including the creation of ancient artifact collections and the initiation of archaeological excavations, tourism infrastructure works, and the books about Anatolia published by travelers in their own countries. It is also necessary to add the religious and cultural values of the travelers to these topics as a motivation factor. These trivets of archaeological tourism developing almost simultaneously are in direct or indirect relationship with each other.

The efforts of Ahmet Fethi Pasha and Osman Hamdi Bey, who carried out important projects on the archaeology, art and museology of the period, are particularly noteworthy in terms of the development of archaeological tourism during the Ottoman Empire. Archaeological tourism movements that started in Istanbul spread out of the capital in time and included the ruins and museums of Western Anatolia, especially around Izmir. This expansion, which strengthened the archaeological identity of the travels, revealed the need to control the growing sector and brought with it the idea of transforming this movement into economic income. Therefore, it has been planned to generate economic income from museums and sites by making legal arrangements since the 1870s. In this context, the understanding of evaluating archaeological artifacts within the framework of conservation and utilization equilibrium is a legacy adopted in the 19th century for the Republic of Türkiye.

5. KAYNAKLAR

- Akpolat, M. S. (1991). *Fransız kökenli levanten mimar Alexandre Vallauray*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.
- Arundel, F. V. J. (1834). *Discoveries in Asia Minor*, I-II, London: Richard Bentley.
- Başçıl-Arıĝ, F. (2019). *Avrupalı gezginlerin kitaplarında Batı Anadolu arkeolojisi*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (CBDA), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti (DH), Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (EUM), Seyr-ü Sefer Kalemi (SSM), Dosya No: 33, Belge No: 23, 1-3); (CBDA, BOA, A.DVN, Dosya 73, Belge 8); (CBDA, BOA, Nr. 180-9-0-0/29-158-4); (CBDA, BOA, A.DVN. DVE, Dos: 11, Belge No: 54) (2022. 03 Kasım)

- Erişim Adresi: <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
- Çelik, Z. (2016). *Asar-ı Atika Osmanlı İmparatorluğu'nda arkeoloji siyaseti*, (Çev. A.Gür). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Çetin, E. (2018). 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde otel ve misafirhanelere dair düzenlemeler. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S. 1, 1-14.
- Çınaroğlu, A. & Çelik, D. (2010). *Atatürk & Alacahöyük*. Ankara: Ekici Form Ofset Matbaacılık.
- de Godoy, R. (2012). *Assessing heritage values: Public archaeology in Brasilia*. Saarbrücken, Lambert Academic Publishing.
- Fellows, Ch. (1838). *A journal written during an excursion in Asia Minor*. London: John Murray.
- Gerçek, F. (1999). *Türk müzeciliği*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gurlitt, C. (1912). *Die baukunst Konstantinopels*. Berlin: Verlag Von Ernst Wasmuth.
- Jastrow, M. (1917). *The war and the Bagdad railway the story of Asia Minor and its relation to the present conflict*. Philadelphia and London: J. B. Lippincott Company.
- Kutlu, B. (2010). İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin kuruluşu. (ed. F. M. Emecen). *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İSTANBUL*. İstanbul: Kitabevi, 403-418.
- Kutlu Dilbaz, B. (2016). Osmanlı Devleti'nde ören yerlerini incelemeye gelen seyyahlar. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2, S. 30: 89-110.
- Kutlu Dilbaz, B. (2018). *Osmanlı Devleti'nin arkeoloji Politikası*. İstanbul: Metamorfoz Yayıncılık.
- Murray, J. (1900). *Handbook for the travellers in Constantinople (I) Brusa (II), and the Troad (III)*. London.
- Önal, M. (2023). 19. yüzyılda İngiltere'den Osmanlı Devleti'ne seyahat etmenin altın kuralları. *History Studies Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15/1: 57-82.
- Önsoy, R. (1983). Osmanlı İmparatorluğunun katıldığı ilk uluslararası sergiler ve sergi-i umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi), *Belleten*, C. 47, S. 185: 195-236.
- Özdemir, M. (2011). Türkiye'de turizmin başlaması: Osmanlı'da sanayileşme çabaları: Sergi-i umumi-i Osmanî (1863 İstanbul Uluslararası Sergisi). *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 1: 87-90.
- Özkasım, H. & Ögel S. (2005). Türkiye'de müzeciliğin gelişimi, *İTÜ Dergisi/b*, C. 2, S. 1: 96-102.
- Sarre, F. (1896). *Reise in Kleinasien -sommer 1895- forschungen zur Seldjukishin Kunst und Geographie des Landes*. Berlin: Geographische Verlagshandlung Dietrich Reimer.
- Sezer, H. (2003). Osmanlı İmparatorluğu'nda seyahat izinleri (18.-19. Yüzyıl), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 21, S. 33: 105-124.

- Shaw, W. M. K. (2020). *Osmanlı müzeciliği: Müzeler arkeoloji ve tarihin görselleştirilmesi* (çev. E. Soğancılar). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sonkaya, A. K. (2021). Arkeoloji turizminde kavram, kapsam ve konum. (ed. M. A. Yılmaz, B. Can, M. Işıklı), *Anadolu Arkeolojisiyle Harmanlanmış Bir Ömür Mehmet Karaosmanoğlu'na Armağan*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 649-667.
- Srivastava, S. (2015). Archaeotourism: An approach to heritage conservation and area development, global journal of engineering, *Science&Social Science Studies* 1, I. 2, 31-42.
- Şahin, B. Sönmez, B. & Kahveci, H. (2014). Turistik bilgi kaynağı olarak seyahatnameler: Merak yaratma boyutuyla bir inceleme. *III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi*, 04-05 Nisan 2014, Kuşadası, Aydın: 191-199.
- Şirin İ. (2016). Seyahatnâmelerin sosyal bilimlerde kullanım değeri: Seyahatnâme metodolojisi geliştirmenin zorunluluğu (ed. Ç. Özdemir, E. Tekinsoy) *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*. Ankara: Türk Yurdu, 9-20.
- Tamçelik, S. (2000). Osmanlı dönemi demiryollarının tarihî gelişimi içerisinde siyasî ve iktisadî sosyal etkileri. *Erdem*, C. 12, S. 35: 483-535.
- Texier, Ch. (2002). *Küçük Asya coğrafyası, tarihi ve arkeolojisi*, I-III. (Çev. Ali Suat), Ankara. Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Ünar, Ş. (2019). Osmanlı Devleti'nde eski eser anlayışının doğuşu ve gelişimi. *Asya Studies-Akademic Social Studies*, Nr. 8: 67-75.
- Walsh R. (1839). *Constantinople and the scenery of the seven churches of Asia Minor*. I-II. London: Fisher, Son & Co.
- Wood, J. T. (1890). *Modern discoveries on the site of Ephesus*, Oxford: The Religious Tract Society.
- Yakartepe, E. Ç. & Binan, C. (2011). İstanbul'un modernleşme dönemi otelleri (1840-1914). *Megaron*, 6 (2): 79-94.
- Yıldırım, F. (2014). *14. yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne kadar yabancı seyyahların gözünden Bursa ilindeki mimari eserler*. Bursa: Nilüfer Belediyesi.
- Yılmaz, İ. (2021). Osmanlı'da turizmin doğuşu ve gelişimi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23 (3): 1149-1158.
- Yılmaz, Ö. (2013). Osmanlı şehir tarihleri açısından yabancı seyahatnamelerin kaynak değeri. *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVIII/2: 587-61.
- Yüksel, E. (2012). *17. yüzyıl sonu, 18. yüzyıl ortası ve 19. yüzyıl başında yabancı seyyahların gözünden batı Anadolu antik kentleri*. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Aydın.

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederim.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.